

Kunskapens osynliga scener

Staffan Bergwik: *Kunskapens osynliga scener. Vetenskapshistorier 1900–1950*. Göteborg & Stockholm: Makadam Förlag, 2016. 207 s. ISBN 978-91-7061-211-4, hft.

Vetenskapernas historia framställs ofta som avskalad eller avkroppsligad – på engelska kallas det för *disembodied*. Så sker när fokus är främst på de lärda idéernas historia, epistemiska genombrott och tekniska innovationer. Föreliggande bok ansluter sig i stället till genren vetenskaps- och teknikstudier (STS) där man framhäver sociala relationer och kulturella dimensioner, både de som råder inom vetenskapens institutioner och inom samhället i stort. I studier man finner i denna litteratur talas om resonans i olika perioder mellan kunskapandets form och villkor och övergripande ideologier och styrformer i samhället.

Staffan Bergwiks bok har sju kapitel som inramas av en inledning och ett analytiskt avslut. Däremellan får vi fem historiska fallstudier. Dessa undersöker diverse dimensioner i vetenskaplig kunskapsproduktion såsom sammanflätning mellan livet i laboratoriet och den i forskarens privata hemmiljö, skiftet mellan generationer, nätverksbildning, makt och privilegier samt barriärer och hierarkier som utestängde kvinnliga forskare eller förpassade dem till total underordning eller till vetenskapens utkanter. Den framgångsrike naturvetarens hustrus, professorskans, gängse roll i sammanhanget belyses också. Hon är hemmets ankare och välkomnande värdinna när utländska kolleger kommer på besök. Perioden är 1900–1950, dvs. tiden då den vetenskapliga specialiseringen tog vid på allvar samtidigt som universitetsvärlden i Sverige gradvis expanderade och genomgick organisatoriska förändringar, framför allt tack vara naturvetenskapernas utveckling.

Första kapitlet – rubricerat Sammanhang – förklarar bokens bakgrund, syfte och sammanhanget mellan de fem historiska fallstudier som följer. Sista kapitlet, Kunskapshistorier, sammanfattar i viss mån bokens berättelser och fördjupar dessutom vår egen tids kunskapsdiskussion längs tre trådar som löper genom hela texten: 1) kunskapens tidsdjup, 2) kunskaps-skapandets villkor eller sammansatthet, 3) kunskapskritik.

Andra kapitlet – som heter Försöket – handlar om fallet Naima Sahlbom (1871–1957), en person som i stort förblivit okänd i vetenskapens annaler. Här dras hon fram ur glömskan in i ljuset. Hennes liv och gärning var som

ensam fysikalisk kemist och entreprenör med eget laboratorium. På sin tid var hon ofta anlitad både i Sverige och utomlands som pålitlig expert i mineralanalys. Det är en historia som tydliggör de strukturer – ideologier, förhärskande attityder samt ett regelverk baserat i den svenska grundlagen – som utestängde disputerade kvinnor från rätten till statstjänst fram till 1925. De kunde bli laboratorieassistenter som utförde mätningar och analyser eller, som fysikern Eva von Bahr, få undervisa tillfälligtvis tack vara uppnådd docentkompetens.

I detta kapitel tar Bergwik också upp framväxten av den organiserade kvinnorörelsen och dess kamp mot den diskriminerande Behörighetslagen och för kravet att män och kvinnor skulle likställas som kandidater till statstjänst. I sammanhanget hade det inte varit fel att även diskutera Naima Sahlboms roll som framstående kvinno- och fredsaktivist samt expert på och stark motståndare till gaskrig.

Tredje kapitlet, Livsstil. Kapitlet tar fasta på den berömde fysikern Svante Arrhenius (1859–1927) i Stockholm, för att gå in djupare på hur gränserna mellan det vetenskapliga livet och hemmet flöt ihop. Vi lär oss också hur det inte var ovanligt i inflytelserika familjer att en vetenskaplig livsstil gick i arv. I fjärde kapitlet, Lärande, tas detta tema vidare genom att följa generationsväxlingen mellan fadern Otto Pettersson (1848–1941) och sonen Hans Pettersson (1888–1956) när det nya ämnet oceanografi etablerade sig vid Högskolan i Göteborg. Fadern hade 1902 med hjälp av mecenatfamiljen Ekman etablerat forskningsstationen Bornö vid Gullmarsfjorden i Bohuslän.

Femte kapitlet, Samarbete, placerar sökarljus på skilda former av vetenskapligt samarbete i ett tidsskede innan forskare börjar samlas kring stora instrument, såsom högenergilaboratoriet CERN i Geneve. Småskaliga forskarsammanslutningar, borgerliga hem och andra gemenskaper som kärleksband, blodsband, vänskapsband och professionella band spelade stor roll. Temat belyses genom att följa geologiparet vid Stockholms högskola, Gerard De Geer (1858–1943) och friherrinnan Ebba De Geers (né Hult, 1882–1969), deras samarbete under exkursioner och vid det Geokronologiska Institutet i direkt anslutning till den privata bostaden på Sveavägen. Vid institutet samlades ett väldigt lervarvsarkiv som efter professorns död förvaltades av hustrun. Hon hade publicerat egna artiklar under 1920- och 1930-talen men hennes arbete införlivades med den vetenskapliga ledarens som för sin del fick många och stora akademiska hedersbetygelser. ”Samarbete gjorde professorn *synlig* samtidigt som Hults vetenskapliga bidrag raderades, gjordes *osynliga*” (10).

Kapitlet beskriver också en annan form av vetenskapligt partnerskap, den mellan Eva von Bahr (1874–1962) och fysikern Carl Wilhelm Oseen (1879–1944).

Sjätte kapitlet – Utkanten – går djupare in på både Ebba Hults och Eva von Bahrs svårigheter i utkanten av den organiserade och auktoriserade vetenskapens värld. Här tydliggörs många aspekter i två enskilda fall som samtidigt belyser hur systemiska gränser upprätthölls mot kvinnliga inbrytningar. Bergvik förklarar hur utanförskap ”är ett återkommande tema i skönlitteraturen, men ovanligt i den dominerande berättelsen om naturvetenskaperna” (129). Temat undersöks ur ett flertal synvinklar och illustreras grundligt med hjälp av korrespondens och annat arkivmaterial. Vi får följa Ebba Hults öde ett par decennier efter det hennes man dog 1943. Då kollapsade också hennes ställning. In i det sista förde hon en ojämbördig kamp mot högskolans ledning om kontroll över Geokronologiska Institutet och dess arkiv; 1963 sattes den då 80-åriga Ebba Hult under förmynderskap – en dramatisk historia.

Som redan nämnts utpekar författaren flera spörsmål för vidare idéhistorisk djuplodning väl värda att följa. Han visar också hur källmaterialets mängd och djup handlar om synlighet och osynlighet: Arrhenius, Pettersson och de Geer har stora personarkiv med tusentals brev som de själva sparade och som sedan noggrant tagits hand om, medan man måste ha tur för att hitta brev efter de personer som funnits i marginalen.

Staffan Bergviks arbete är detaljrikt men lättläst. Det utgör ett viktigt bidrag till synliggörandet av drivkrafter utöver de ekonomiska som har bäring på vetenskaplig kunskapsproduktion. Förutom för idé- och vetenskapshistoria äger den relevans inom fältet innovationsstudier och forskningspolitik. Vidare vore det inte så dumt att införa boken som lektyr i introduktionskurser för doktorander i såväl humanistiska som naturvetenskapliga ämnen.

Aant Elzinga

Göteborgs universitet

Positivismstrider

Carl-Göran Heidegren: *Positivismstrider*. Göteborg: Daidalos, 2016. 203 s. ISBN 978-917-173-497-6, hft.

Den tyska positivismstriden är ett välkänt fenomen, men fanns det någon svensk motsvarighet och hur såg den i så fall ut? Det är ämnet för en bok av Heidegren som sätter den svenska positivismstriden i relation till den tyska och dess närmaste motsvarighet i Norge. Studien är knuten till ett filosofisociologiskt projekt om konflikter och gränsdragningar mellan olika traditioner i svensk filosofi under efterkrigstid.

Undersökningen av den svenska positivismstriden upptar mer än halva boken, medan de norska och västtyska fallen främst tycks ha funktionen att ge perspektiv på det svenska. Indirekt kan man skönja ett antal frågeställningar som ligger till grund för analyserna av positivismstriden i de tre länderna: Hur startade debatten? Hur såg den filosofiska traditionen ut och vilka förutsättningar gjorde striden möjlig? Vilka var de centrala aktörerna? Hur såg kritiken mot positivism ut? Vilka förändringar skedde under stridens gång? Vad blev resultatet av striden? Enligt min uppfattning hade det för kraften och tydligheten i framställning och analyser varit en fördel att explicit artikulera dessa frågor, även om läsaren utan svårighet kan följa resonemangen.

En aspekt av dessa positivismstrider var naturligtvis innebörden av begreppet positivism, vilket också är en fråga att hantera för den som analyserar debatterna. Heidegren löser definitionsproblemet genom att dela upp begreppet i olika aspekter – nio stycken – som gör det möjligt att på ett mer nyanserat sätt identifiera i vilka avseenden en viss ståndpunkt bör betecknas som positivistisk. De centrala aspekterna av Heidegrens definition är en anti-metafysisk och empiristisk kunskapssyn, idén om enhetsvetenskap med naturvetenskap som förebild, idén om vetenskaplig kunskap som förklaringar via lagsamband, skarp åtskillnad mellan faktautsagor och värdeomdömen, stark betoning av logisk och språklig analys som filosofisk metod, strävan efter vetenskaplighetskriterier med entydig gräns gentemot icke-vetenskapliga påståenden samt en skarp åtskillnad mellan kunskapens uppkomst och dess giltighet. Aktörer som är kritiska till de flesta av dessa aspekter betecknas som positivismkritiska, vilket är det andra samlingsbegrepp som används för att identifiera och strukturera positivismstrider.

I den västtyska positivismstriden, som är mest bekant, stod samhällsvetenskapens teori och metod i centrum. Förvisso kallade sig varken Karl Popper eller Hans Albert själva för positivist, men de försvarade hypotetisk-deduktiva förklaringar som modell för både natur- och samhällsvetenskaper (enhetsvetenskap), företrädde ett ideal om objektivitet med distanserad prövning av teorier och skilde skarpt mellan kunskapens giltighet och uppkomst. Theodor Adorno pekade i stället på behovet av föreställningar om ett alternativt riktigt samhälle för att synliggöra problem i det existerande samhället, föreställningar som skulle formuleras indirekt via negativ kritik av det existerande. Jürgen Habermas kritiserade den etablerade samhällsvetenskapens positivism för att tjäna en teknokratisk samhällsinriktning genom att okritiskt objektivera mänskliga, sociala och normativa fenomen. Ett resultat på längre sikt var att positivismkritiken blev en integrerad del av 60- och 70-talsvänsterns tänkande.

Hur såg positivismstriden ut i Norge? Under 1950-talet angavs huvudriktningen inom filosofi av den grupp som hade bildats kring Arne Næss

med inriktning på enhetsvetenskap, hypotetisk-deduktiv metod, empirisk språkanalys och behaviouristisk samhällsvetenskap. Men det fanns samtidigt andra filosofer som hade vistats i Tyskland eller Frankrike och intresserade sig för fenomenologi, existensfilosofi eller Frankfurtskolan, exempelvis Hans Skjervheim (1926–1999). Den norska striden startade redan i slutet av 1950-talet med Skjervheims kritik av den etablerade samhällsvetenskapens utgångspunkter vad gäller idén om enhetsvetenskap, subjektiva och sociala fenomenens ontologi samt forskarens åskådar- i stället för deltagarrelation till det studerade. Kring Skjervheim bildades på 1960-talet en grupp av yngre, vänsterorienterade filosofer och samhällsvetare som kom att få visst inflytande, däribland Dag Østerberg och Rune Slagstad. När filosofiprofessuren efter Næss skulle tillsättas i Oslo kom konflikten mellan olika riktningar till offentligt uttryck sedan Skjervheim bedömts mycket olika av olika sakkunniga. Tjänsten gick till slut till Dag Prawitz, svensk filosof med inriktning på logik, medan Skjervheim sökte sig till Bergen. I ett vidare perspektiv bidrog positivismstriden i Norge icke desto mindre till en ökad pluralism inom både filosofi och andra discipliner.

Fanns det en svensk positivismstrid? Efter andra världskriget hade den analytiska filosofin successivt erövrat i princip samtliga positioner inom filosofiämnet. Idéklimatet präglades generellt av stark framstegstro i välfärdsstatens tecken, anti-idealism, vetenskaplig objektivitet, uppslutning kring demokrati och anti-totalitarism samt avvisande av sådant som kunde associeras med nazism – däribland idealism, romantik, förnufts-kritik och vad som kategoriserades som tysk filosofi. Den dispyt Heidegren sätter fokus på är turerna kring Gerhard Radnitzkys avhandling från 1968 – *Contemporary Schools of Metascience I–II* (Göteborg) – som fick viss offentlig uppmärksamhet. Avhandlingen analyserade två vetenskapsfilosofiska traditioner, logisk empirism och en hermeneutisk-dialektisk tradition som företrädde av bland andra Habermas och Hans-Georg Gadamer.

I Göteborg hade filosofiämnet fått en snävare inriktning på begrepps-analys med visst intresse för fenomenologi sedan Ivar Segelberg efterträtt Gunnar Aspelin 1951. En viktig ingrediens i striden var motsättningen mellan vetenskapsfilosofi och den mer empiriskt och sociologiskt orienterade vetenskapsteori som företrädde av Håkan Törnebohm, Radnitzkys handledare. Radnitzky kritiserade analytisk filosofi och logisk empirism som metavetenskap för att vara inskränkt akademiska, främmande för hur vetenskap faktiskt bedrivs och ofruktbara för vetenskapens utveckling. Sedan Segelberg, Anders Wedberg, Ingemar Hedenius och Sören Halldén ansträngt sig för att nedgöra Radnitzkys avhandling och att blockera expansionen av Törnebohms form av vetenskapsteori, flyttade Radnitzky så småningom till Västtyskland. Positivismstriden fördes vidare inom bland annat sociologi med frågan om objektivitet och värderingar i centrum.

Några viktiga aktörer var Roger Fjellström, Aant Elzinga och Joachim Israel som argumenterade mot objektivism och för normativa ställningstaganden med anslutning till marxistiska eller socialistiskt-ideologiska utgångspunkter. Inom vänstern fanns också en annan linje, representerad av Göran Therborn, som med inspiration från Louis Althusser syn på historiematerialism som icke-ideologisk vetenskap vände sig mot såväl positivism som Radnitzky, Habermas och idén om ideologiska utgångspunkter. En inflytelserik lösning på konflikten om värderingars roll, företrädd av exempelvis Göran Hermerén, innebar att objektivitetsbegreppet omdefinierades i termer av intersubjektivitet och vissa gemensamma regler om saklighet och opartiskhet. Därmed kunde värdepremisser accepteras som ett element i vetenskap så länge den metodologiska objektivitetens regler följdes.

Avslutningsvis jämförs de tre positivismstriderna kortfattat och vissa likheter och skillnader identifieras. Två särdrag för den svenska positivismstriden var dess fokus på frågan om ideologi och värderingar samt att kritikerna av analytisk filosofi och positivism i så hög grad anknöt till marxism eller socialism. Jämfört med situationen i Västtyskland och Norge pressades utrymmet för alternativa riktningar och ett mer pluralistiskt filosofiskt landskap från två håll, analytisk filosofi och marxism. Både i Norge och Västtyskland hade hermeneutik, fenomenologi och Frankfurtskolan större betydelse än i Sverige. Att svenska filosofer till skillnad från norska inte åkte till Tyskland eller Frankrike på 1950-talet bidrog rimligen till detta och det är värt att notera att flera centrala positivismkritiker i Sverige – Radnitzky och Israel – hade sina rötter i Tyskland. Snarare än att leda till större pluralism inom filosofifämnet, tycks striden ha bidragit till en polarisering mellan analytisk filosofi och olika kontinentala riktningar. En positiv konsekvens av positivismstriden var dock i Heidegrens ögon att den bidrog till att problematisera den etablerade filosofins och samhällsvetenskapernas arbetssätt och att synliggöra alternativ.

Även om det inte riktigt faller inom ramen för projektets frågeställningar hade det varit givande att sätta in den svenska positivismstriden i ett bredare ämnesmässigt och tidsmässigt perspektiv. Studiens fokus på filosofifämnet och striden kring Radnitzky gör att andra discipliner och debatter av relevans för den vidare konflikten kring positivism hamnar utanför undersökningen. Det gäller till exempel debatterna kring Weibullskolan inom historia i mitten av 1970-talet och den positivismkritiska antologin *Humaniora på undantag?* (red. Tomas Forser, Stockholm 1978). En annan aspekt som vore värd att belysa mer är betydelsen av Kuhns paradigmatteori för den allmänna förändrade inställningen till positivism inom humaniora och samhällsvetenskap. Vilka förskjutningar skedde i relation till en tidigare vetenskapssyn? Vilka av de positivismaspekter som nämns utmanades över längre tid? I vilka avseenden levde en oartikulerad och oreflekterad

positivism kvar? För att belysa sådana större frågor som studien väcker hade det varit värdefullt med en lite utförligare avslutning.

Sammanfattningsvis synliggör Heidegren konfliktlinjer i en svensk positivismstrid och lyfter fram en mängd intressanta omständigheter kring den, bland annat med hjälp av brevmaterial. Att belysa det svenska fallet med hjälp av den tyska och i synnerhet den norska är ett lyckat grepp som påtagligt berikar undersökningen. På ett par punkter lämnar studien mig inte helt mått, men det beror också på att studien väcker aptit på mer. Det finns således skäl att hålla utkik efter kommande alster från projektet.

Martin Wiklund

Göteborgs universitet

Historiens hemvist

Victoria Fareld & Hans Ruin (red.): *Historiens hemvist. 1. Den historiska tidens former*. Göteborg: Makadam, 2016. 493 s. ISBN 978-91-7061-200-8, hft.

Patricia Lorenzoni & Ulla Manns (red.): *Historiens hemvist. 2. Etik, politik och historikers ansvar*. Göteborg: Makadam, 2016. 367 s. ISBN 978-91-7061-201-5, hft.

Johan Hegardt & Trond Lundemo (red.): *Historiens hemvist. 3. Minne, medier och materialitet*. Göteborg: Makadam, 2016. 453 s. ISBN 978-91-7061-202-2, hft.

Trebandsverket *Historiens hemvist* är samtidigt något av slutredovisningen av ett femårigt forskningsprojekt och ett tillfälle för en inventering av ett antal historieteoretiska frågor av en större grupp forskare. Fyrtiofyra artiklar av projektets tjugoåtta deltagare plus sexton ytterligare särskilt inbjudna personer (varav fyra från andra nordiska länder) borgar för både stor spännvid och en mängd olika infallsvinklar utifrån de många olika discipliner till vilka deltagarna kan räknas, även om idéhistoriker, litteraturvetare, filosofer och (blott fem) historiker dominerar. Att så många olika ämnen är representerade är kanske det tydligaste tecknet på att frågor om historisering och historicitet, behovet av att inta ett historiskt-distanserat synsätt till såväl samtid som forntid och till statistiska kategorier och fenomen, alltmot aktualiserats i de flesta discipliner de senaste decennierna.

Spännvidden är således stor, både ämnesmässigt och vad gäller abstraktionsgrad. Volymerna sträcker sig från teoretiska utredningar om narrativitet, historiska tidsregimer och genealogins förtjänster till redogörelser av mer renodlad empirisk karaktär, som dock ofta väl illustrerar olika historie-

teoretiska frågor. Det kan handla om det dagliga arbetet på en småländsk gård under tidigt 1900-tal eller mordet på en brasiliansk indian för tjugo år sedan, om mobbning på svenska etnografiska museer eller Agambens uppgivna messianism, repatrieringen av samiska trummor eller av en grönländsk farkost, svenska marxist-leninisters alltmer frustrerade teckentydning för att tolka den historiska utvecklingen eller tysk preskriberingsdebatt på 60-talet, litterära vampyrer eller postapokalyptisk science-fiction. Och så vidare.

De olika bidragen har grupperats i tre volymer, där den första framför allt diskuterar historisk tid och tidsregimer, den andra etiska frågor och historikerns ansvar och den tredje – tematiskt mest sammanhållna delen – främst frågor om museer och minnen. Det är naturligtvis mycket i dessa volymer som är både tankeväckande och stimulerande, intressanta belysningar med skiftande historieteoretiska problem, även om man ibland brottas med nubbilder och stråmän. En hel del centrala tvistefrågor hinner behandlas med exempel från de olika disciplinerna, med viss tonvikt mot filosofin i den första, mot idéhistoria i den andra och arkeologi och museer i den sista.

Det är naturligtvis orimligt att tänka sig att tjugoåtta forskare från olika discipliner, om än inom samma projekt, och än mindre när detta utökats med ytterligare deltagare, inte ska uppvisa skiljaktigheter och olika perspektiv, ibland rentav direkta motsättningar. Enhetlighet är naturligtvis varken önskvärd eller möjligt, men det är svårt att se någon röd tråd, sammanhängande problematik eller teoretiskt ramverk för helheten ens för projektets ursprungliga deltagare. Inte heller delges läsaren en avslutande summering av resultaten eller de behandlade frågorna.

Få historiker

Det finns inte utrymme att diskutera enskilda artiklar, i stället ska här fokuseras på en del återkommande frågor och funderingar som läsningen givit upphov till. Inledningsvis är det dock anmärkningsvärt att så få historiker är representerade i ett verk som ställer historieskrivning och historiemedvetande i centrum, liksom att enbart fyra av de sexton mest återopade auktoriteter som återkommer i alla tre volymerna är historiker. Inte heller är många av de senaste decenniernas tongivande historiker närvarande. Samtidigt saknas äldre tänkare som Croce eller Collingwood; i ett verk som varnar för presentism är det anmärkningsvärt att så många återopade tänkare är så nutida. (Härigenom reproduceras ironiskt nog den moderna berättelsen om framsteget, något som för övrigt Fjelkestam noterar i en fotnot.) Visserligen har det traditionella historieämnet ett rykte om sig att hysa ringa intresse för teoretiska frågor, men nog har detta ointresse luckrats upp ordentligt på senare år. Teoretiska frågor av olika dignitet är knappast

sällsynta längre. Därför förefaller onekligen en del utsagor om dagens historieskrivning vara alltför generaliserande och förenklade. Är verkligen disciplinen så uteslutande dätidsorienterad som det här kan hävdas? Tror historikern att det förflutna finns i arkivet? Vill historiker verkligen återvända till och fullt ut återskapa gångna tider, populära (men knappast bokstavliga?) formuleringar som ”att leva sig in i”, ”återskapa” eller ”rekonstruera” till trots? Behöver historiker i gemen i dag upplysas om sin situation och vikten av självreflektion? Knappast – och det är också många av bidragen mycket medvetna om.

Det finns förvisso en del övergripande perspektiv som återkommer hos ett antal författare. Hit hör uppgörelsen med modernitetens optimistiska historiefilosofi, liksom i de två senare delarnas diskussion om ansvar, museer och minnen. Att historiska studier bidrar till att främmandegöra det förflutna och de andra, att äldre tider eller andra platser inte kan inordnas i en berättelse som sätter det moderna västerlandet som det självklara slutmålet eller måttstocken, belyses väl i flera artiklar och kommer klart till uttryck i andra. När så sker blir den egna samtiden också främmandegjord, en historiskt uppkommen men inte nödvändig eller naturlig ordning. Alternativa berättelser och möjligheter bidrar till att avnaturalisera nuet och visa andra möjliga utvecklingsvägar eller alternativ, utvecklingen är inte determinerad utan (även om begränsad av rådande strukturer) ständigt i varje ögonblick öppen. Särskilt tydligt blir detta i diskussioner av genealogin som metod samt i flera texter om skiftande museipraktiker, där nyare, kritiska metoder alltmer kommit att ersätta äldre synsätt och praktiker.

Inte minst har antropologen Johannes Fabians kritik av *denial of coevalness*, förnekandet av samtidighet, spelat en central roll här. Hur olika kulturer än må vara, kan de inte ordnas efter en och samma utvecklingslinje, där somliga får representera ett äldre mera primitivt stadium. I stället befinner de sig alla, sina skillnader och sin historia till trots, i samma nu.

Å andra sidan tenderar uppgörelsen med den moderna, linjära och teleologiska tidsregimen, i kontrast till Fabians tankegång, att utmynna i en uppsjö av tidsligheter, i att betrakta varje enskild situation som genomströmmad av en mängd olika tider. Olika företeelser har olika ursprung, olika lång livslängd, olika temporala strukturer. Men alla de spår och rester av det förflutna som finns kvar – dokument, gamla byggnader, antika ting, kvarvarande strukturer – utgör de ett förflutet som fortlever, ”dåtidens närvaro i nuet” (Jordheim, 1:169) och exempel på ”varje samtids tidsmässiga heterogenitet” (Burström, 3:247)? Riskerar inte sådana utsagor att hamna i ett nytt förnekande av samtidighet, att allt inte är i Fabians mening samtida? (Helgesson är inne på en liknande tankegång.) Kvarlevor av skiftande ålder och ting ur det förflutna hör på samma sätt som yngre ting till samma nutid, de är inte bara exempel på något svunnet; i annat fall berövas

de sin nutidstillhörighet och riskerar att bli otidsenliga, oartikulerade främningar. Spår och rester av det förflutna har sin verkningshistoria, befinner sig inte i – även om de kan vittna om – sin ursprungliga tid, utan verkar i ständigt nya sammanhang och är trots sin ålder samtida med alla yngre ting. Så får exempelvis arkeologiska fynd nya betydelser, nyttjas till att svara på nya frågor i varje ny tid, genom att ”aktualiseras” (Burström) och tänkas om av arkeologen eller museipersoner, vilket flera av bidragen väl illustrerar.

Historikerns situering

Ett par begrepp, som förekommer i ett antal artiklar, ter sig problematiska. Så råder motstridande uppfattningar om begreppet historism; alltför ofta tycks det likställas med en linjär historiefilosofi, i vilken all historia rör sig i samma riktning mot ett redan givet mål, vare sig denna är av marxistiskt eller modernitetsteoretiskt märke. Detta må vara i linje med Karl Poppers missvisande bruk av termen, men det är raka motsatsen till vad den framför allt tyska historismen under 1800-talet (och liknande tankars återkomst på senare år) innebar. Här står historism snarare för att varje fenomen måste betraktas utifrån sin givna situation, sin kontext, det vill säga just den historisering som snart sagt varenda företeelse numera ska underkastas – vilket givetvis inkluderar historikern själv – en nog så central insikt för den historisering som ofta starkt betonas.

Ett annat mer centralt och ofta förekommande begrepp är presentism. En ledstjärna genom volymerna har varit den franske antikhistorikern François Hartogs kritik av samtidens presentistiska tidsregim, hans varning för att betrakta allting i nuets ljus, att både forntid och framtid brukas instrumentellt i nuets tjänst, hur nuet skapar ett förflutet efter egna behov eller kanske, med andra ord, att allting ska göras nyttigt och bedömas utifrån samtidens värderingar. På ett plan är det lätt att instämma i kritiken. Poängen med historisering är att i görligaste mån betrakta företeelser i deras historiska kontext, att inte döma äldre tider efter våra mallar. På så sätt bidrar historiseringen till främmandegörandet av både det förflutna och nutiden; det har aldrig varit som det alltid har varit.

Å andra sidan innebär insikten i historikerns situering ofrånkomligen att all historieskrivning har ett presentistiskt drag, vare sig det gäller ämnesval, vilka frågor som ställs eller vilka förklaringsmodeller som är tillämpliga. (Så kan exempelvis historikern i dag, till skillnad från under medeltiden, inte tillgripa guds ingripande som förklaring, och marxistiska ekonomiska modeller är inte lika populära i dag som för fyrtio år sedan.) Post-koloniala läsningar av antikens Rom är förvisso presentistiska: samtidigt som de visar hur tidigare historieskrivning var beroende av sin tids uppfattningar tar de sin utgångspunkt i nutida frågor och begrepp, vilket förvisso tydliggör nya

aspekter av det förflutna men likafullt utgör historia för vår tid. I detta ljus blir för övrigt (det tidigare kritiserade) återopandet av mer eller mindre nutida tänkare begripligt och i viss mån försvarbart!

Så kan även historiserandet i sig, främmandegörandet, betoningen av skillnader, i hög grad betraktas som presentistiskt. Att inte ta nuet för givet, att peka på skillnader i historien bidrar till att ifrågasätta naturaliseringen av det rådande tillståndet, till att på ett tidstypiskt sätt underminera homogena uppfattningar om samhället och peka på svunna möjligheter och historiens öppenhet.

Historikern verkar således utifrån sin tids kulturella narrativ och skriver för sin tids läsare, inte för forna tiders. Den senare uppfattningen är ingen nyhet och är väl företrädd i de tre volymerna – som i tal om den ”nödvändiga anakronismen” och dess ”våld mot dåtiden” (Fjelkestam, 1:222) – och Hartogs något yxiga diskussion står inte heller oemotsagd, likväl råder samtidigt stundtals en något okritisk inställning till hans begrepp.

Hartogs oro – som förvisso inte är obefogad, betänk nationalistens historieskrivning – behöver således nyanseras. Att bara ta avstånd från all form av presentism, innebär inte det att återfalla i den dåtidsorientering eller objektivitet som på andra ställen avfärdas? Och vad är muséets anpassning till samtiden, liksom postkolonial eller aktivistisk historieskrivning som flera författare efterlyser eller praktiserar, annat än i viss mening just presentistiska? Vilket givetvis inte innebär att frågor om saklighet, empirisk evidens, källkritik eller andra av historikerns centrala verktyg kan kastas överbord; propaganda förblir propaganda.

Frågan om historikerns situering, insikten om att all historia i någon mening är samtidshistoria (Croce, och här Karlholm), leder ofrånkomligen till frågor om historikerns ansvar – och, kanske, lojalitet. I takt med att historiker alltmer övergivit, eller åtminstone strävat bort från, den metodologiska nationalismen – och därmed kommit att ifrågasätta äldre tiders historieskrivning – har de blivit populära hatobjekt för de som hyser en annan uppfattning. Exempel på detta finns det bara alltför många av på senare tid. Men när en nationalistisk agenda inte längre är den självklara utgångspunkten, vad har då historikern och historieskrivningen att förhålla sig ansvarsfullt eller lojalt till – den egna disciplinen, allmän saklighet och hederlighet, alla människors lika värde eller dominerande kulturella berättelser? Eller för att ”stärka en demokratisk samhällsutveckling” som Historiska Museet tidigare uttryckte som sin uppgift (Hegardt, 3:222)?

Traditionsbevarare eller kritiskt ifrågasättande, aktivistisk eller inte, är historikern inskriven i rådande och förvisso aldrig homogena ”kulturella nätverk av narrativ” (Meretoja, 1:260) som kan vara meningsgivande och värderande, tilltalande eller motbjudande. Till syvende och sist är valet mellan dessa en fråga om dels sakligheten i den utförda studien, dels dess

politiska-presentistiska förtecken. Så kan exempelvis nationalistisk historieskrivning förkastas för ett dåligt historiskt hantverk och/eller för sina (i dag inte längre önskvärda) politiska-metodiska utgångspunkter. Den ofrånkomliga presentismen innebär således att någon slutgiltig historieskrivning inte är möjlig, att dess bundenhet vid en given tids sätt att ställa frågor och dess värderingar är ofrånkomlig och att ett visst drag av instrumentalism därför är ofrånkomligt. (I detta sammanhang framstår Wiklunds annars intressanta diskussion av Hayden White och historikernas ansvar som problematisk i sin vilja att återigen finna eller upptäcka en given mening i historien, till vilken en ”tjänande hållning” rekommenderas [2:213].)

Den ontologiska skillnaden

”[N]uet kan aldrig *vara* det förflutna, utan är oeftergivligt ontologiskt skilt från det” (Liljefors, 3:317, originalets kursiv), men av det förflutna återstår spår i form av dokument, kvarlevor, byggnader, landskap, minnen och annat. Utifrån dessa spår och rester skrivs historia, skapas berättelser som med hjälp av i första hand text försöker ge bilder av det förflutna, som strävar efter att förklara skeenden i det förflutna. Historikerns ”text [...] skapar historia av det förflutna” (Karlholm, 1:29). Gamla ting aktualiseras och ges nya bestämningar i nya sammanhang. I flera av antologiernas texter är denna skillnad klart uttryckt: historien, dvs. historieskrivningen, är inte identisk med det förflutna, det är en berättelse om, en föreställd bild av det förflutna, beroende av historieskrivningens situering och frågor och givetvis i enlighet med det historiska hantverkets krav. Den skillnaden upprätthålls emellertid inte i alla bidrag, med problematiska och ibland rätt tveksamma formuleringar. Bidragande till detta torde vara att termen historia betecknar såväl gångna händelser som berättelserna om dessa (varför det kanske vore önskvärt att termen historia begränsades till enbart det senare?).

Att historieskrivningen skapar eller producerar det förflutna sägs således flera gånger i god konstruktivistisk anda. Så länge konstruktionen, samtidens berättelse om det förflutna, inte tas till intäkt för att det konstruerade förflutna är detsamma som det faktiskt förflutna, en gångna tid ”som den var”, må det vara hänt. Problemet är emellertid att den sammanblandningen inte är ovanlig i dessa volymer, vilket – förutom att det tenderar att upprepa den gamla empiristiska tanken om att återskapa det förflutna – riskerar att, paradoxalt nog, hamna i den presentism som annars starkt varnas för, ett förflutet som skapas utifrån nuets behov. (Ett exempel utgörs av Farelds utsaga i en annars förtjänstfull artikel om möjligheten att ”faktiskt vrid[a] tiden tillbaka” och ”agera i nuet” på det förflutna [2:283,282].) Genom att i stället upprätthålla den ”ontologiska skillnaden” blir det desto tydligare att historieskrivningen inte handlar om ett faktiskt återskapande

eller en neutral bild av det förflutna. Om det förflutna skapas berättelser utifrån de spår som består och rådande kulturella narrativ. Någon fullständig godtycklighet är det inte frågan om, men inte heller ett uttömmande och fullständigt återskapande, ett (re)konstruerande, av Det Förflutna.

Skillnaden mellan det förflutna och historieskrivningen är därför oundviklig och måste upprätthållas. Det förflutna kan inte ändras, även om nya spår och kvarlevor kan upptäckas och ge ny kunskap. Historieskrivningen kommer däremot ofrånkomligen att förändras i takt med att frågeställningar och värderingar förändras, vilket inte gör det mindre angeläget vilka värderingar och utgångspunkter som vi närmar oss materialet med. Just detta, den föränderliga, situerade historieskrivningens karaktär av konstruerade berättelser gör det samtidigt desto viktigare att spåren av det förflutna – dokument, arkiv och andra typer av spår och kvarlevor – bevaras och vårdas så att kunskap om gångna tider inte bara blir en lekplats för fria fantasier.

Bosse Holmqvist

Stockholms universitet

Historia i praktiken

Peter Josephson & Frans Lundgren (red.): *Historia i praktiken*. Lund: Studentlitteratur, 2016. 170 s. ISBN 978-91-44-11413-2, hft.

Valet av titeln liksom av dispositionen för *Historia i praktiken* har sin utgångspunkt i det ofta erfarna problemet – åtminstone bland lärare i idéhistoria – att studenterna i hög grad misslyckas med att omsätta inlärd vetenskapliga metoder i praktiskt arbete. Boken och dess kapitel är alltså utformad med det explicita syftet att, snarare än att fungera som en lathund över korrekta alternativ, presentera hugade studenter med ”mer verklighetsnära beskrivningar av hur historisk forskning går till” (7) och ”en mer realistisk bild av hur forskningen går till” (10).

I stället för att presentera en rad metoder vill författarna peka ut hur valmöjligheter, osäkra alternativ och materialet i stor utsträckning bör få styra forskningsprocessen. Inledningsvis liknas forskningen vid en verkstad, där vi får förutsätta att forskaren mekar med de för den historiska forskningens specifika särdrag. Bland annat nämns arkiven som ett av den historiska forskningens givna material. Problemet med en nutida förståelse beskrivs också som en egenart, liksom förmågan att röra sig mellan frågeställning, material och analysmetod. Lovvärt nog lyfts nyfikenhet fram som en viktig drivkraft för god forskning – men inte t.ex. frustration och motvilja som kan utgöra nog så goda drivkrafter.

Boken är sedan indelad i tre delar. I den första delen, "Vägen till ett forskningsämne", beskriver tre olika författare svårigheterna med att hitta ett relevant och intressant forskningsämne och det första mötet med ett spännande material. I den andra delen, "Materialets begrepp och historikers tolkningsarbete", beskriver ytterligare tre kapitel hur forskarens relation till materialet kan leda både framåt och fel och hur tolkningsarbetet innebär ett kontinuerligt reviderande av egna föreställningar och forskningsval. I den tredje delen, "Arbetet med tidigare forskning och analytiska redskap", belyser fyra kapitel hur historiska konstruktionsbegrepp och periodiseringar, likaväl som teoretiska utgångspunkter, kan ge nya grepp men också ställa upp problembilder att brottas med för forskaren.

Bokens på varandra följande delar kan i sig själva liknas vid en forskningsprocess i så måtto att de första kapitlen behandlar material och utformande av forskningsämne och kapitlen i den andra delen tolkning av historiskt material och de problem som subjektiva och redan färgade förförståelse kan leda till. I kapitlen i den tredje delen, slutligen, beskrivs hur teoretiska grepp på materialet kan leda till förnyade tolkningar och problematiseringar. På så sätt kan bokens disposition också förstås som ett forskningsprogram. Studenten förväntas lära sig att börja i materialet (inte i teorin eller tidigare forskning till exempel), något som tydligt understryks av nästan njuvningfulla beskrivningar som "det snabba ögnandet" genom arkiv (Fleischer, 55) eller Jülich mer negativa beskrivning av "akademisk *performance*" i samband med teoretiskt övertunga forskningsfält (44). I nästa steg lär sig läsaren att förstå faran med att redan veta vad som står i det utvalda materialet, genom två kapitel som beskriver hur historiska begrepp ofta har en betydelse som undgår forskaren vid en första läsning. Som Klockar Linder mycket riktigt påpekar kan en förändrad förståelse av ett historiskt begrepp förändra själva objektet för studien (86) eller, som i Runefelts studie, till en förståelse av mycket vidare kontexter än de som man ursprungligen väntat sig (71–73). Slutligen förs en diskussion om analytiska redskap och teoretiska utgångspunkter och deras relation till den inledande tolkningen. Persson beskriver denna relation som en dubbelriktad rörelse där de analytiska begreppen måste vara sammanhängande, samtidigt som analysen av källmaterialet för sig måste vara rimligt. Men det är symptomatiskt för boken som en helhet att han lägger huvudvikten vid vad han kallar "historiska konstruktionsbegrepp" eller periodiseringar och som författaren menar ligger närmare det empiriska materialet än övrig teori (125–126). I Staffan Bergwicks diskussion om vikten av att formulera en god fråga, läggs tonvikten vid att låta materialet peka ut riktningar mot relevant teoribildning (146–147). Endast Kirsti Niskanens bidrag tar sig an en politisk och social teoribildning, genusteori, när hon understryker vikten av att välja rätt tolkningsram för sin undersökning (135–137).

Den realistiska bild av forskningen som *Historia i praktiken* erbjuder sina läsare är en forskningspraktik som i hög grad börjar och slutar i materialet, och som på vägen passerar sekundärlitteratur och forskningslägen men knappast några andra teoribygnen än möjligen genusteori. Att teori är så pass frånvarande som det är kan kanske förklaras med ambitionen att skriva en praktisk vägledning, men visst finns det många forskare som formulerar sina forskningsproblem och väljer sitt källmaterial utifrån problem och större frågor inom en teoretisk diskussion, snarare än att börja i ett slags fritt ögnande. Och ett sådant grundläggande metodproblem, som handlar om hur frågeformuleringen förhåller sig till val av metod, avhandlas knappast heller. Frånvaron av diskussion om teorins betydelse, liksom av frågan om metodval inför ett visst material på ett mer generellt sätt, gör det svårt för läsaren att foga samman de olika lärdomar som förmedlas i kapitlen till någon mer övergripande och formulerad idé om forskningsprocessen.

Greppet att låta varje enskild författare beskriva sin egen forskningsprocess är god, men det är inte helt lätt att se vad en student i ett historiskt ämne skall lära sig av att få höra att insikt i själva verket uppstod utanför arbetstid vid läsning för barnen (Runefelt, 75–76). Genomgående är bokens ton för personligt hållen, och kapitlen hade tjänat på att efter varje sådan egen berättelse om forskningsprocessen försöka konkretisera eller sammanställa de metodologiska grundproblem som gestaltas i just det här kapitlet. Som nu är blir kapitlen i överdriven grad en personlig beskrivning av hur enskilda forskare möter sitt material, vilket kan vara lärorikt om de också på ett tydligt generaliserbart sätt kopplas till övergripande metodfrågor. *Historia i praktiken* skulle alltså, paradoxalt nog, tjäna på att vara mindre praktikhäna.

Karolina Enquist Källgren
Göteborgs universitet

Pappersarbete

Charlie Järpvall: *Pappersarbete. Formandet av och föreställningar om kontorspapper som medium*. Lund: Mediehistoriskt arkiv, 2017. 255 s. ISBN 978-91-981961-9-1, inb.

Under skrivbordet på mitt kontor har jag en hurts med lådor, i vilka jag bland annat förvarar papper och kuvert. Innan jag läste Charlie Järpvalls avhandling hade jag aldrig funderat närmare på det faktum att både pappren och kuverten tycks passa i lådorna, utan på sin höjd konstaterat att det är praktiskt att de gör så. Och jag hade definitivt inte kunnat gissa att detta

faktum går tillbaka på en matematisk relation, $1:\sqrt{2}$; inte heller att någon skulle komma på idén att skriva en doktorsavhandling om saken.

Järpvalls avhandling är fylld till bredden av aha-upplevelser av denna art. Det handlar om papper, närmare bestämt om kontorspapprets mediahistoria, om dess ”potential att förändra kontoret som informationssystem” (23). Uttryckt på ett annat sätt handlar det om den historia som gör att papper och kuvert passar i mina skrivbordslådor. Ämnet kan tyckas trivialt, och det är det väl i en mening också, men bakom dessa vardagliga struntsaker döljer sig en oerhört fascinerande historia, skickligt iscensatt av Järpvall.

Framställningen tar sin utgångspunkt i frågan om pappret. Vid början av 1900-talet fanns ingen etablerad pappersstandard, snarare fanns det lika många standarder som det fanns tillverkare av papper. I Sverige fanns förvisso sedan 1907 en normalpappersförordning som gav viss reglering åt storleken på statligt kontorspapper, men därutöver var det fritt fram. I detta ”papperskaos” seglade formatfrågan upp på pappersbranschens agenda: Pappersproducenterna, bundna som de var av maskinparkens begränsningar, såg helst att allt förblev vid det gamla; reformivrare, förespråkare av det rationella kontoret, och andra aktörer i branschen började emellertid med inspiration från utlandet att tala sig varma för att den abstrakta relationen $1:\sqrt{2}$ var vägen mot framtiden.

Relationen som grund för pappersformat kan föras tillbaka på den tyske vetenskapsmannen Georg Christoph Lichtenberg som 1796 föreslog att den skulle kunna användas just för papper. Finessen med relationen är att ett papper med dessa sidförhållanden som viks på mitten blir hälften så stort samtidigt som det behåller sina proportioner. Detta är grunden i den så kallade A-serien, där vårt A4-papper är resultatet av att ett en kvadratmeter stort ark med sidproportionerna $1:\sqrt{2}$ vikts på mitten fyra gånger.

Hos Järpvall får vi i ett första kapitel följa diskussionen om ett rationellt pappersformat från 1920-talets utredningar och fram till att en ny standard slås fast 1946 (SIS735001). Under väg visas hur pappret omskapades från att ha varit en råvara bland andra till att bli en informationsteknologi och som sådan en kugge i samhällsmaskineriet. Och det är här Järpvalls undersökning blir riktigt intressant. I nästföljande kapitel får vi följa konsekvenserna av att A-serien, alldeles speciellt A4-pappret, blev standard för kontorspapper. Standarden tvingade förstas pappersproducenter att justera sina tillverkningsprocedurer, men så mycket annat följde med. Kuverten, arkivmapparna, pärmarna, skrivmaskinerna, skrivborden och själva kontoret som arbetsplats anpassades. Drivande var emellertid inte bara pappersformatet som sådant, utan framförallt den idé som låg bakom: idén om det rationella kontoret.

Det senare temat utvecklas framförallt i avhandlingens två sista kapitel, vilka behandlar blanketternas roll i informationssystemet. Vid slutet av 1940-talet användes cirka 30 000 olika blanketter inom statliga myndigheter

och verk. Därtill kom alla blanketter inom den privata sektorn – bara ASEA använde 7000 olika blanketter. Det fanns dessutom en hel yrkeskår, kontorsarbetarna, som hade som sin huvudsakliga syssla att arbeta med dessa blanketter. Som en konsekvens av standardiseringen av kontorspappret, följde därför en ambition att hantera detta ”blankettraseri”. Järpvall visar hur pappret som en yta för information analyserades, hur skrivmaskinens materialitet i form av tabbstopp, radavstånd och typstorlek sattes i relation till detta och hur den standardiserade blanketten avsåg bidra till det rationella kontorsarbetet.

När man läser Järpvalls bok är det inte utan att man drar på smilbanden lite då och då. Det är lätt att fnissa lite åt en yrkesbeteckning som blankettman, åt frågan om vilken rad och vid vilket tabbstopp adressen ska skrivas på, åt hela ambitionen att standardisera pappret och dess yta. Samtidigt tvingas man gång efter annan inse vilken enormt viktig fråga detta har varit – och vilket enastående genomslag dessa standardiseringssträvanden har haft. Järpvall har därmed skrivit en viktig bok. En bok som i kraft av omfattande materialinsamling, tankeväckande analyser och elegant gestaltning förmår ge perspektiv på de mest vardagliga ting – papper, blanketter, skrivbord – samtidigt som den skildrar en helt central aspekt av det moderna Sveriges framväxt.

Johan Kärfelt

Göteborgs universitet

Naturvetarna, ingenjörerna och valfrihetens samhälle

Daniel Lövheim: *Naturvetarna, ingenjörerna och valfrihetens samhälle. Rekrytering till teknik och naturvetenskap under svensk efterkrigstid*. Lund: Nordic academic press, 2016. 260 s. ISBN 978-91-88168-27-6, inb.

I *Naturvetarna, ingenjörerna och valfrihetens samhälle* tar Daniel Lövheim upp teman och trådar som han tangerade i sin doktorsavhandling från 2006, *Att inteckna framtiden*, vilken utforskade debatter om naturvetenskapliga ämnen i läroverkens läroplaner 1900–1965. Titeln fångar väl innehållet i den nya boken. I centrum står den brist på ingenjörer och naturvetare som Sverige och andra samhällen påstås lida av i en ström av mer eller mindre alarmistiska rapporter genom efterkrigstiden. Då detta sakernas tillstånd ansetts kasta en mörk skugga över en potentiellt glimrande framtid har det pockat på åtgärder, vilka utgör det primära studieobjekt Lövheim kallar rekryteringspolitik.

I en inledning preciseras och analyseras detta studieobjekt med hjälp av kategorier som problem- och behovsbild, i viss mån också motbild, jämte enrolleringsinitiativ och -praktiker. Till forskningsfältet naturvetenskapernas utbildningshistoria fogar Lövheim ett annat fält, *governmentality studies*, som med kritisk udd uppmärksammar maktaspekter och politiseringstendenser i strävanden att styra människor och befolkningar. Individens valfrihet blir i detta perspektiv en maktens teknologi för styrningen av samhället, till dels genom medborgarnas självstyrning utifrån internaliserade budskap.

Den historiska sakframställningen inleds sedan med en ögonblicksbild från ett OECD-möte i Paris 1962 som behandlade dimensioneringen av svensk utbildning utifrån en inventering av landets utbildningskapacitet. Detta initiativ framstår som ett tecken på och ett inslag i den planeringstro som ingick i tidens begynnande utbildningsexpansion och som på statistisk grund utmålade en kommande brist på tekniker och naturvetare som ett hot mot ekonomisk tillväxt och samhällelig välfärd. Denna bild sätts i kontrast till Tage Erlanders och Olof Palmes *Valfrihetens samhälle* från samma år, 1962. I denna programskrift utvecklas bland annat en bild av hur den just då aktuella grundskolereformen innebar att föräldrar och elever fritt skulle få välja studieväg, till skillnad från hur det varit under parallellskolesystemets tid, då samhället och skolan sorterade individerna och bestämde deras framtid.

Efter denna effektfulla upptakt utforskas i de följande kapitlen mer i detalj hur man under resten av 1900-talet hanterat grundspänningen mellan, å ena sidan, förväntningar och fordringar på ungdomar att välja tekniska och naturvetenskapliga utbildningar för att tillmötesgå samhälleliga behov och, å andra sidan, unga medborgares rätt att fritt välja utbildning och bana utifrån egna önsknings- och preferenser. Skolornas fysiktävling och liknande tillställningar från 70-talet är exempel som belyser hur sammansatta enrolleringsinitiativen kunde vara. Evenemangen motiverades med önskan att intressera så många som möjligt för naturvetenskap, samtidigt som tävlingsaspekten sållade fram en elit av högpresterande; initiativen härbärgerade en spänning mellan medborgarbildning och meritokrati. Allt möjligt kunde dras in i rekryteringspolitiken och bli till argument för nya initiativ, som att jämställdhetsaspekten blev ett motiv för att söka locka fler flickor till teknik.

Liksom andra noterar Lövheim här en asymmetri: någon motsvarande diskussion fördes inte vad gällde bristen på pojkar i vårdutbildningar och -yrken. Det tycks som om näringslivet var den självskrivna utgångspunkten för alla problem- och behovsbilder. Svenska Arbetsgivareföreningen var till exempel engagerad i olika initiativ, samtidigt som det framstår som om den fackliga sidan var helt frånvarande från diskussionerna och som sponsor, även om det inte är något Lövheim diskuterar.

Vad gäller valen av exempel ur ”rekryteringspolitikens åtgärdsflora” (100) hade det varit intressant med något resonemang kring urvalsgrunder och

representativitet, men exemplifieringen framstår likväl som övertygande, till slut nästan som bedövande. Det hade också varit intressant om Lövheim utvecklat en tydligare diskussion av det återkommande tema som antyds av uttrycket motbild, vilket synes tangera den antitekniska kulturkritik som – för att låna Nils Runebys kategorier – följt den protekniska framstegsuppfattningen genom industrisamhällets historia. I den historien är knappast statistiskt underbyggda bilder av en teknikerbrist som argument för utökade resurser till utbildningsanstalterna så nya på 60-talet som de ställvis framstår som.

Lövheims framställning är stimulerande och väcker tankar. Han sätter det moderna *governmentality*-perspektivet i produktivt arbete och kommer till relativt klara slutsatser om tämligen undanglidande materier: ”Förväntningarna på skolungdomens beteendemönster kom dock inte att infrias. Istället blottlades en problematik som fanns i ambitionen att samtidigt tillgodose kraven på vetenskap och valfrihet för det moderna välfärdssamhällets förverkligande. Den lösning som efter hand blev alltmer tydlig vägledades av tanken på att individen själv måste fås att uppfylla den politiska drömmen och göra det önskvärda valet till sitt eget beslut” (193). Lövheim gör goda iakttagelser utifrån en rik empiri, ur vilken han hämtar illustrativa exempel och citat, allt redovisat i en framställning som är väl disponerad och skriven. Han lyckas utmärkt med föresatsen att ge historia åt en politisk tematik som syntes ständigt ny och aktuell sedan 60-talet. Samtidigt framstår det som fascinerande – märkligt, kanske lite beklämmande – att motbilder inte fick fäste trots att utbildningsplatser stod tomma och att statistik visade att den brist som var utgångspunkten för olika initiativ inte fanns. Rekryteringspolitiken gick vidare i sina spår och initiativen bara fortsatte att finansieras.

Henrik Björck
Göteborgs Universitet

Antropocen

Sverker Sörlin: *Antropocen. En essä om människans tidsålder*. Stockholm: Weyler förlag, 2017. 230 s. ISBN 978-917-681-064-4, inb.

Statistiken är överväldigande. Människan har pressat så djupt på jordens landtytor, floder, hav, isar, klimat, flora och fauna att själva ordet natur fått en idealistisk och illusorisk klang. Avtrycken kan vara tillräckligt djupa och bestå tillräckligt lång tid för att vi bör tala om en ny geologisk epok – antropocen.

Det ansåg kemisten Paul J. Crutzen som tillsammans med biologen Eugene Stoermer lanserade antropocen i skrift. Det skedde år 2000 i ett

internt nyhetsblad, kortfattat och tentativt. Resten är historien, med Sörlins ord, om ”en vetenskaplig och kulturell supernova av ett slag som har få motsvarigheter” (63–64). Vem skulle säga emot? Litteraturen om begreppet är redan oöverskådlig och spänner över snart sagt hela det akademiska ämnesregistret. Antropocen diskuteras på dagstidningarnas kultursidor och gestaltas inom konst, musik och poesi. Det har blivit en hypermetafor för de stora politiska och etiska frågorna i klimatförändringens tidevarv.

Redan ordets semantiska sammansättning vittnar om en betydelsediger manöver: människan, anhtropos, skrivs ihop med naturen, med planeten i geologins djupa tid. Därmed utmanas den västerländska antropocentrismen, på ett sätt som får historiografiska konsekvenser. Andra tidsskalor blir aktuella, andra förklaringar till diakrona processer får provas, det historiska tänkandet måste grundas på nytt.

”Medan tidigare tidsbegrepp haft huvudsakligen religiös eller nationell förankring har det sena 1900-talets och det tidiga 2000-talets temporalisering mer och mer knutits till framväxten av det planetära. Jordsystemet håller på att flätas samman med historien. Antropocen är ordet för denna sammanflätning” (198).

Denna kunskapsomvandling har också en spatial dimension, och både tid och rum uppgår i vad Sörlin kallar produktionen av det planetära, det vill säga modeller för förståelse av naturen på global nivå, som ett sammanhängande system. I essän framhålls detta som en förutsättning för att antropocentanken skulle få fäste, just vid tiden runt millennieskiftet.

Det är en tid som präglas av oro. Finanskraschen, de alltmer akuta miljöproblemen, globaliseringens maktförskjutningar. Naturvetenskapens antropocen har sina teknologiska och teoretiska förutsättningar, som etisk kategori är begreppet först och främst framvuxet ur en känsla av fundamental kris. ”Något har gått sönder i Västerlandets självförståelse”, skriver Sörlin, ”djupa samband har brutit” (85).

Det har resulterat såväl i apokalytiska visioner som i utopisk, ekomodernistisk hybris. Och i tillspetsade debatter om antropocens subjekt: Vad betyder det att tala om människan som en planetformande aktör, en geologisk kraft? Kan människan tänkas som art utan att pressas in i biologismens prokrustesbädd? Kan jordens alla människor tänkas som summa utan att sociala och ekonomiska maktstrukturer osynliggörs? Och riskerar inte föreställningen om den närmast omnipotenta *Homo sapiens* att snarare förstärka än undergräva modernitetens antropocentrism, teknikvurm och framstegsideologi?

Sörlins ambition är tredelad: 1) att teckna en karta över antropocendiskursen och dess vetenskapliga och ideologiska positioner, 2) att utreda begreppets genealogi och historiska förutsättningar, 3) att reflektera över dess existentiella, moraliska och epistemologiska dimensioner, som ovanstående frågor exemplifierar.

Resultatet är en bitvis briljant redogörelse på elegant prosa. Komplexa samband läggs i dagen. Tänkare, skolor och traditioner lyfts fram i nya kontexter. Antropocen fungerar som det förflutnas katalysator – vem talade om geologen Antonio Stoppani för femton år sedan? Eller om Antoni Boleslaw Dobrowolski och hans teori om kryosfären? Om Buffons aktualitet? – ”Hos Buffon möter vi redan de historiska, moraliska, filosofiska och politiska frågor som dagens antropocendebatter lyft fram” (78).

Tyvärr störs min läsning av ett brus. Felaktiga namn, ord och titlar. Statistik som är inaktuell, inkorrekt eller alltför generöst avrundad. Elasticitet i källhanteringen. Lyotard och Ricoeur verkar ha blandats ihop. I *The Idea of History* analyserar Collingwood inte historikers arbeten sedan Vico utan sedan antiken. Mandelbrots fraktaler blev inte ”på modet” (19) samtidigt som konstnären Robert Smithsons *Spiral Jetty* 1970; de konstruerades med hjälp av IBM100-datorer i slutet av sjuttioalet och fick bred spridning först 1982 i och med boken *The Fractal Geometry of Nature*. Formuleringen ”the Age of Man” (125) förekommer inte hos Crutzen: hans artikel i *Nature* heter ”Geology of Mankind”, och varken i denna eller i texten som samförfattades med Stoermer står dessa ord. Och så vidare.

Än mer problematisk är religionens ställning i essän. Referenser till Bibelställen flikas in då och då men det blir oklart om dessa är suggestiva associationer eller om Sörlin underförstår att religiösa idéer ligger bakom de historiska skeendena. Exempelvis när de antropogena effekterna på den globala naturen klarnade under 1970-talet. ”Människorna hade hörsammat Guds maning och uppfyllde nu jorden” (26). I det perspektivet blir motståndet mot antropocenbegreppet en teologisk fråga: ”Det håller på att bli för mycket för Guds anhängare” (30). Läsaren får intrycket att debatten primärt handlar om en utbredd bild av Guds skapelse och att antropocens kritiker är ”Guds anhängare”.

Andlighetens diffusa status i boken rör även mer avgränsade inslag. Latours teorier kring den upplösta gränsen mellan natur och kultur betecknas som hans ”katolska dröm” (109), medan Haraways posthumanism associeras med buddhism och stoicism i tanken om ”en enda andlighet” (49) i vilken allt levande ingår.

De här felskären och grumligheterna förstärker mitt helhetsintryck av ett manus som hade förtjänat en mer omsorgsfull slutredigering. Inste desto mindre: i jämförelse med internationella motsvarigheter är Sörlins essä originell, välformulerad och idéhistoriskt auktoritativ. Rekommenderad läsning om världsbildsbegreppet antropocen som ”ett svårtolkat motto för vårt jordiska tillstånd” (123).

Björn Billing

Göteborgs universitet

Humboldts universitet

Johan Östling: *Humboldts universitet. Bildning och vetenskap i det moderna Tyskland*. Stockholm: Atlantis, 2016. 359 s. ISBN 978-91-7353-856-5, inb.

Inledningsvis: *Humboldts universitet* av historikern Johan Östling är en matnyttig, välskriven och – i den mån som undertecknad alls är skickad att bedöma den saken – mycket gedigen framställning. I sin genre torde den ha alla förutsättningar att nå en stor läsekrets, i synnerhet som förlaget har begåvat volymen med en tilltalande formgivning. Lägg därtill en koncis sammanfattning av innehållet samt någon enstaka iakttagelse om ytterligare intressanta aspekter som kunde ha behandlats mera utförligt om det bara hade givits utrymme, och recensionen skulle redan ha varit överstökad. Så är lyckligtvis inte fallet här.

”I denna bok”, förklarar Östling, ”förankrar jag vår tids debatt om universitetet i det förflutna genom att utforska Humboldt-traditionens historia och skiftande betydelser.” Syftet med framställningen är sålunda tvåfaldigt: författaren hoppas kunna visa, dels ”vad denna klassiska tyska linje har betytt under den moderna perioden” dels ”vad den kan betyda för oss” (10; jfr. 20). Så vilken är då denna ”tradition” som boken manar fram, och vart leder den ”klassiska tyska linje” som författaren vill komma på spåren? Redan från början betonar han att vi har att göra med ”en mycket mer komplicerad historia” (21) än vad som vanligtvis framgår, och liknande anmärkningar figurerar på flera håll i hans resonemang.

Desto mera anmärkningsvärt då att Humboldt-traditionen i Östlings tappning framstår som på en gång obegränsad, oavvislig och – i grund och botten – också oantastlig. Obegränsad, eftersom den visar sig omfatta vitt skilda och rentav inbördes motstridiga ståndpunkter: en och samma tradition ska, med författarens egna ord, ha inspirerat till både ”kritik, reformer och förhålligande av svunnen storhet” (9) och lånat sig till allt ”från nyhumanism och idealism över naturalism och psykoanalys till voluntarism och nazism” (71). Inte bara det förebildliga och det frånstötande (147), utan till och med traditionen själv och förkastandet av den (89), framstår i Östlings skildring som två sidor av samma mynt.

Vidare oavvislig, eftersom den inte tycks lämna något utrymme för verkligt oliktankande: Inte bara kritik och polemik utan också mera kategoriska avståndstaganden – tillfällen då arvet efter Humboldt uttryckligen har avfärdats som passé (128), dysfunktionellt (192), skadligt (141), rentav som ”vårt universitets livslögn” (225) – inlemmas här i den tradition som alltjämt behåfts med samma gamla namn. Därav också alla dessa ”likafullt” (116), ”ändå” (192), ”till syvende och sist” (225), ”likväl” (235) som återkommer gång efter annan under berättelsens lopp. Till vilka ytterligheter, frågar jag

mig till slut, ska Östlings aktörer (eller för den delen vi själva, som i bokens avslutande kapitel impliceras i det historiska narrativet) behöva gå för att lyckas bryta oss ur traditionens trollkrets? Humboldts universitet har inga nödutgångar.

Slutligen oantastlig – och då, förmodar jag, av samma grundläggande skäl. På denna punkt är författaren entydig: Trots den ”genomgripande historisering” som nyare forskning har underkastat det moderna universitetet ”går det inte att bestrida att Humboldt-traditionen har representerat centrala akademiska ideal i många stora kraftmätningar om forskning och högre utbildning”. Forskarnas vedermodor ”innebär alltså på *intet sätt* en vederläggning av denna tradition, än mindre en förminskning av dess betydelse” (9, mina kursiver). ”Den som vill begrunda universitetets idé”, slår Östling följaktligen fast, ”kan inte bortse från den tyska traditionen av rannsakan och reflexion” (10; jfr. 31).

Hur dessa utfästelser låter sig förenas med ambitionen att berätta ”en mycket mer komplicerad historia” förblir i praktiken oklart, trots den mångsidiga metoddiskussionen (som i sig hade förtjänat ett mera ingående resonemang). Om något framstår traditionsstiftarens betydelse här som ännu mer begränsad än tidigare: det är faktiskt ”först under det senaste kvartseklet”, förklarar Östling, ”som Humboldt verkligen har hamnat i mitten av debatten” (237) – men då nästan helt tagen ur ”sitt historiska sammanhang”, utslätat till ”en uppsättning tidlösa värden” (236). Som röd tråd kvarstår i slutändan föga mer än ”en vokabulär som var mer eller mindre konstant” (89) – och även den blir allt tunnare ju längre det lider, för ”[k]ontinuiteten över tid var i vissa fall illusorisk” (248). Som läsare kan jag inte låta bli att undra om detta påstående inte har en vidare giltighet än vad författaren själv gör gällande. Kanske är den historia som Östling vill berätta helt enkelt så komplicerad att den inte längre låter sig approximeras av en ”linje”, klassisk eller ej?

Vad kan vi då lära oss av *Humboldts universitet*? Vilken relevans har denna historia för oss i dag, vilka perspektiv erbjuder den på vår egen samtid? Det saknas inte sprängkraft i Humboldts idéer – redan grundtanken ”att universitetet när det väl fyller sitt ändamål också uppfyller statens ändamål, och det på en mycket högre nivå” (48) är faktiskt rena dynamiten om man bara tänker på saken – men den utnyttjas aldrig av Östling. Avslutningsvis framhäver han i stället, synbarligen på tvärs med sin egen undersökning, ”de starka stråken av konstans” i sin tänkta tradition. Så slutar boken också där den började: med ”ett begränsat antal grundideal” av föregivet humboldtskt märke som ”har visat sig ha haft [*sic*] en särskild förmåga att överleva och tala till olika universitetskulturer”, som därmed ”har tjänat som föredöme och riktmärke i högst skilda tider” – och som än i dag kan bistå med ”ett slags normativ akademisk appell, en idé om universitetet för vår samtid” (264–5).

Och vilka är då dessa särskilt livsdugliga grundideal? Ett fritt kunskaps-sökande bortom den kortsiktiga nyttan, ett nära samband mellan undervisning och forskning samt ”en idé om universitetet som en autonom värld med sin egen logik och sitt eget normsystem som inte är desamma som ideologins, marknadens och statsnyttans” (264–5). En skral skörd, kan tyckas – och vad värre är: uppräknningen motsvarar i allt väsentligt den gängse schablonbilden av Humboldts idéer så som Östling själv sammanfattar den redan i sitt första kapitel (21). En omväg över tvåhundra femtio sidor och lika många år, räknat från Humboldts födelse 1767 fram till i dag – och de förutskickade lärdomarna stökas över på halvannan sida? I en bok som är allt annat än invändningsfri men ändå helt och hållet läsvärd framstår detta som den verkliga besvikelsen.

Andrej Slávik
Göteborgs universitet

Notiser och meddelanden Notes and communications

Nya doktorsavhandlingar inom idé- och lärdomshistoria

- Anna Cappi: *Den haltande kontinenten? Autenticitet och ekonomisk frihet hos José Martí* (Lund)
- Jens Eriksson: *The end of piracy. Rethinking the history of German print piracy in the early 19th century* (Uppsala)
- Anton Jansson: *Revolution and revelation. Theology in the political thought of Friedrich Julius Stahl, Wilhelm Weitling and Karl Theodor Welcker* (Göteborg)
- Matts Lindström: *Drömmar om det minsta. Mikrofilm, överflöd och brist, 1900–1970* (Stockholm)
- Tove Paulsson Holmberg: *Onaturlig födelse. Johan von Hoorn och det obstetriska dilemmat 1680–1730* (Lund)
- Andreas Rydberg: *Inner experience. An analysis of scientific experience in Early Modern Germany* (Uppsala)
- Daniel Strand: *No alternatives. The end of ideology in the 1950s and the post-political world of the 1990s* (Stockholm)

Årsbokens medarbetare

- Karl Axelsson, filosofie doktor i estetik, forskare i litteraturvetenskap, Institutionen för kultur och lärande, Södertörns högskola.
karl.axelsson@sh.se
- Michael Azar, professor i idé- och lärdomshistoria, Institutionen för litteraturvetenskap, idéhistoria och religion, Göteborgs universitet
michael.azar@lir.gu.se
- Karolina Enquist Källgren, filosofie doktor i idé- och lärdomshistoria, Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion, Göteborgs universitet.
karolina.enquist.kallgren@lir.gu.se

Jens Eriksson, filosofie doktor i idé- och lärdoms historia, Institutionen för idé- och lärdoms historia, Uppsala universitet.

Jens.Eriksson@idehist.uu.se

Hjalmar Falk, filosofie doktor i idé- och lärdoms historia, Institutionen för globala studier, Göteborgs universitet.

hjalmar.falk@gu.se

Elin Gardeström, lektor i journalistik, filosofie doktor i idéhistoria, Institutionen för samhällsvetenskaper, Södertörns högskola.

elin.gardestrom@sh.se

Klas Grinell, forskare i idéhistoria vid Göteborgs universitet och forsknings- samordnare vid Statens museer för världskultur.

klas.grinell@lir.gu.se

Anton Jansson, filosofie doktor i idé- och lärdoms historia, Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion, Göteborgs universitet.

anton.jansson@lir.gu.se

Fredrik Portin, postdoc forskare i religionsvetenskap, Göteborgs universitet, Sverige samt Teologi, Åbo Akademi, Finland.

fredrik.portin@abo.fi

Mattias Viktorin, filosofie doktor i socialantropologi, Institutionen för kulturanthropologi och etnologi, Uppsala universitet.

mattias.viktorin@antro.uu.se

Tidigare redaktörer

Johan Nordström 1936–1949

Sten Lindroth 1950–1980

Gunnar Eriksson 1980–1990

Karin Johannisson 1990–2000

Sven Widmalm 2000–2006

Bosse Holmqvist 2006–2015